

Voorwoord

Met trots en dankbaarheid presenteer ik, Hanne Ulrix, deze masterproef als slotstuk van mijn tweede masterjaar Handelsingenieur met afstudeerrichting Finance. Dit werk had niet tot stand kunnen komen zonder de steun en begeleiding van velen om mij heen.

Allereerst wil ik mijn promotor Prof. Dr. Anneleen Michiels en co-promotor Lien Vekemans bedanken voor hun onmisbare feedback en begeleiding gedurende dit project. Hun waardevolle inzichten en constructieve feedback hebben mij geïnspireerd en gemotiveerd om steeds verder te gaan en mijn onderzoek naar een hoger niveau te tillen. Daarnaast bedank ik graag mijn medestudent Lenne, met wie ik samen de vragenlijst voor deze masterproef mocht opstellen en bij wie ik ook steeds terecht kon na het verzamelen van de data. Ook gaat er een bijzondere dank uit naar alle respondenten die bereid waren om de vragenlijst in te vullen. Het is door hun tijd en moeite dat ik deze masterproef tot een goede einde kon brengen. Tot slot verdienen ook mijn vriend, vrienden en familie een speciale vermelding voor hun steun gedurende dit academiejaar.

Hanne Ulrix

Juni 2024

1. Inleiding

Nergens zijn 65-plussers zo afhankelijk van hun wettelijk pensioen als in België. Uit een studie van de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) blijkt dat Belgische 65-plussers maar liefst 85.5 procent van hun inkomen uit overheidsmiddelen halen. Dat percentage ligt een stuk hoger dan het gemiddelde dat amper 57.3 procent bedraagt (Grommen, 2023). Deze hoge afhankelijkheid van overheidsmiddelen is zorgwekkend gezien de huidige demografische trends. België zit momenteel net zoals andere Europese landen midden in een vergrijzingsgolf: het aandeel gepensioneerden binnen de totale bevolking zal de komende decennia blijven toenemen, terwijl het aandeel van de beroepsbevolking krimpt (Deroose et al., 2023). Die evolutie zet aanzienlijke druk op de overheidsfinanciën en roept fundamentele vragen op over de houdbaarheid van de Belgische publieke pensioenuitgaven. Gezien het huidige systeem, waarbij gepensioneerden grotendeels afhankelijk zijn van overheidsmiddelen, mogelijk niet duurzaam is op lange termijn (Deroose et al., 2023), wordt pensioenplanning en individueel pensioensparen in de toekomst steeds belangrijker. Het vergroten van het aandeel privaat pensioensparen kan helpen om de druk op de publieke financiën te verlichten en bijdragen aan een meer stabiele en duurzame pensioenstructuur.

Door de toenemende individuele verantwoordelijkheid voor het pensioeninkomen is het van groot belang dat Belgen weloverwogen financiële beslissingen kunnen nemen. Suboptimale individuele financiële beslissingen omtrent de hoeveelheid en het soort pensioensparen komen namelijk opmerkelijk vaak voor, ondanks het feit dat deze beslissingen zeer relevant zijn voor de individuele welvaart (Kaiser & Menkhoff, 2017).

De literatuur toont aan dat financiële geletterdheid cruciaal is bij het nemen van financiële beslissingen (Lusardi en Mitchell, 2014). Financiële geletterdheid is een vaardigheid die essentieel is om deel te nemen aan de hedendaagse economie. Ingrijpende ontwikkelingen op de financiële markt hebben bijgedragen aan een groeiende bezorgdheid over het niveau van financiële geletterdheid van burgers in veel landen. Slechts 33% van de bevolking blijkt financieel geletterd te zijn (Hasler en Lusardi, 2017). Maar hoe zit het met deze cijfers in België?

De relatie tussen financiële geletterdheid en pensioenplanning werd reeds in meerdere landen onderzocht, maar nog niet in België. Het is belangrijk om deze relatie in België te onderzoeken en de positieve relatie die gevonden werd in andere landen niet zomaar door te trekken. Kleine verschillen in de pensioenstelsels zouden namelijk kunnen leiden tot andere resultaten. Omwille van die reden richt deze masterproef zich op de relatie tussen financiële geletterdheid en pensioenplanning in België. De onderzoeksvraag luidt als volgt: *"Heeft financiële geletterdheid een invloed op pensioenplanning bij Belgische particulieren?"*.

Het effect van financiële geletterdheid op pensioenplanning kan verschillen afhankelijk van het niveau van risicoaversie van een individu. Personen die zowel financieel geletterd als risicoavers zijn, kunnen bijvoorbeeld de neiging hebben om voorzichtiger te zijn in hun pensioenplanning, terwijl diegenen die financieel geletterd en minder risicoavers zijn, mogelijk bereid zijn om meer risico's te nemen in hun investeringsstrategieën voor pensioenplanning. In de voorgaande literatuur werd er

nog niet gekeken of risicoaversie een effect kan hebben op de relatie tussen financiële geletterdheid en pensioenplanning. Deze masterproef tracht zich bijkomend te onderscheiden door deze potentieel modererende rol als eerste te onderzoeken.

Om een antwoord te bieden op de onderzoeksvraag werd er gebruik gemaakt van verschillende maatstaven van financiële geletterdheid en werd pensioenplanning getoetst aan de hand van een indicator voor pensioensparen. Op die manier wordt er gekeken naar de invloed van zowel werkelijke (objectieve) als gepercipieerde (subjectieve) financiële geletterdheid op pensioenplanning bij Belgische particulieren.

Dit onderzoek maakt gebruik van data van Belgische respondenten, die werd verzameld via een online vragenlijst. Aan de hand van die data werd de onderzoeksvraag getest en kon worden geconcludeerd dat financiële geletterdheid een positief effect heeft op pensioenplanning bij Belgische particulieren, maar dat deze relatie niet beïnvloed wordt door het niveau van risicoaversie. Deze masterproef toont aan dat zowel werkelijke als gepercipieerde financiële kennis van invloed zijn op pensioenplanning en dat vooral de kennis over geavanceerde financiële concepten zoals volatiliteit, risicospreiding, de beurs, fondsen en obligatieprijzen belangrijk zijn.

Nu de verantwoordelijkheid voor financiële zekerheid na pensionering steeds meer bij de individuen zelf komt te liggen, is het belangrijk om programma's te ontwikkelen om financiële kennis, pensioenkennis en – bewustzijn te vergroten. Door Belgen beter voor te bereiden op hun financiële toekomst, kunnen beleidsmakers niet alleen de financiële zelfredzaamheid van individuen bevorderen, maar ook de druk op de publieke pensioenstelsels verminderen, wat bijdraagt aan de duurzaamheid van de overheidsfinanciën en de economische stabiliteit op lange termijn. Deze masterproef tracht beleidsmakers inzichten te bieden over financiële geletterdheid en pensioenplanning in België, die zij kunnen gebruiken om effectievere educatieve programma's op te stellen.

Deze masterproef kent de volgende structuur: in de tweede sectie worden de hypotheses van deze masterproef ontwikkeld op basis van een literatuurstudie. Daarnaast wordt het Belgische pensioenstelsel en de verschillen met andere pensioenstelsels besproken in deze sectie. De derde sectie licht de methodologie van deze masterproef toe: zowel de onderzoeksgegevens als de variabelen die voor dit onderzoek werden gebruikt, worden in deze sectie besproken. In de vierde sectie wordt er dieper ingegaan op de modellen die werden getest in dit onderzoek en komen ook de resultaten aan bod. Sectie vijf bestaat uit de discussie waarin de resultaten worden geïnterpreteerd, waarna in sectie zes enkele beperkingen van dit onderzoek worden aangehaald. Tot slot worden de theoretische en praktische implicaties van deze masterproef besproken in sectie zeven.

2. Literatuurstudie

2.1. Pensioenplanning:

2.1.1. *Wat is pensioenplanning?*

Pensioenplanning wordt door Kumar et al. (2019) gedefinieerd als het proces van voorbereiding op de tijd dat iemand niet meer werkt en geen werkgerelateerd inkomen meer ontvangt. Personen die hun pensioen plannen, nemen volgens Pavia en Grima (2019) een weloverwogen beslissing om hun huidige consumptie te beperken met het oog op een gunstigere toekomst. Dat proces begint met het inschatten van het toekomstige inkomensniveau dat een individu waarschijnlijk zal ontvangen na pensionering, wanneer er geen actie ondernomen wordt om hier bijkomend voor te sparen. Dat niveau wordt vervolgens vergeleken met het inkomensniveau dat dit individu nodig heeft om zijn of haar gewenste levensstijl te kunnen leiden (Pavia & Grima, 2019). Op die manier kunnen mogelijke tekorten worden bepaald en weggewerkt. Dat kan met of zonder hulp van een adviseur, door tijdens de werkzame periode de vereiste bedragen te sparen in de juiste producten. In beide gevallen is het verstandig om een strategisch plan op te stellen en consequent te volgen, met periodieke herzieningen indien nodig, om de gewenste levensstijl tijdens het pensioen te realiseren (Pavia & Grima, 2019).

Men zou dus kunnen stellen dat pensioenplanning gewoon een kwestie is van plannen en het toepassen van financiële concepten, maar niets is minder waar. Er spelen namelijk verschillende factoren mee die iemand kunnen afleiden van de pensioenplanning en bijgevolg een negatief effect kunnen hebben op het toekomstige inkomen na pensionering (Pavia & Grima, 2019). Men onderscheidt vier factoren die een invloed hebben op pensioenplanning: psychologische factoren, socio- demografische factoren, sociale factoren en financiële geletterdheid (Kumar et al., 2019). Het effect van psychologische factoren op pensioenplanning werd reeds door meerdere auteurs onderzocht (Stawski et al., 2007; Noone et al., 2010; Kumar et al., 2019; Tomar et al., 2021). De houding van een individu ten opzichte van de pensionering is een eerste psychologische factor die direct en positief geassocieerd is met pensioenplanning (Noone et al., 2010; Kumar et al., 2019). Daarnaast is ook de duidelijkheid van het pensioendoel een psychologische determinant van pensioenplanning: duidelijke pensioendoelen blijken een significante voorspeller te zijn van het plannen voor een pensioen (Stawski et al., 2007; Tomar et al., 2021). Naast psychologische factoren zijn er ook socio-demografische factoren die de pensioenplanning beïnvloeden. Meerdere studies tonen aan dat leeftijd een positieve en directe invloed heeft op pensioenplanning (Clark et al., 2009; Hershey et al., 2010; Kumar et al., 2019). Daarnaast heeft ook het geslacht van een individu een invloed: Europese vrouwen zouden minder vaak sparen voor hun pensioen dan mannen (López et al., 2015). Een derde socio-demografische factor met een positieve significante invloed op pensioenplanning is het inkomen van een individu (Bucher-Koenen & Lusardi, 2011, Kumar et al., 2019). Daarnaast zijn er ook nog enkele sociale factoren die een effect hebben op pensioenplanning, aangezien individuen worden beïnvloed door de sociale groepen om hen heen. Sociale netwerken zoals vrienden, collega's, echtgenoten en familie kunnen de financiële planning van een individu beïnvloeden (Hershey et al., 2010). Tot slot speelt ook de financiële geletterdheid van een individu een belangrijke rol bij pensioenplanning.

2.2. Financiële geletterdheid en pensioenplanning

Financiële geletterdheid is een maatstaf voor de mate waarin iemand de belangrijkste financiële concepten begrijpt en het vermogen en vertrouwen heeft om persoonlijke financiën te beheren door op korte termijn de juiste beslissingen te nemen en een gezonde financiële planning voor de lange termijn te maken, rekening houdend met levensgebeurtenissen en veranderende economische omstandigheden (Asaad, 2015).

De relatie tussen pensioenplanning en financiële geletterdheid is reeds onderzocht in meerdere landen waaronder de Verenigde Staten (Lusardi & Mitchell, 2009), Nederland (Van Rooij et al., 2011b), Duitsland (Bucher-Koenen & Lusardi, 2011), Italië (Fornero & Monticone, 2011), Zwitserland (Brown & Graf, 2013), China (Niu et al., 2020).

Financiële geletterdheid blijkt over het algemeen een positief effect te hebben op pensioenplanning in elk van deze landen (Lusardi & Mitchell, 2009; Van Rooij et al., 2011b; Bucher-Koenen & Lusardi, 2011; Fornero & Monticone, 2011; Brown & Graf, 2013; Niu et al., 2020). Echter werd pensioenplanning in deze landen op verschillende manieren gemeten, waardoor deze positieve relatie op verschillende manieren dient te worden geïnterpreteerd. In de Verenigde Staten van Amerika, Duitsland en China werd pensioenplanning gemeten aan de hand van de volgende vraag: "Heb je ooit proberen uit te zoeken hoeveel je moet sparen voor je pensioen?". Dat betekent dat de positieve significante relatie tussen financiële geletterdheid en pensioenplanning in deze landen aangeeft dat individuen met een hoger niveau van financiële geletterdheid waarschijnlijk vaker uitzoeken hoeveel ze moeten sparen voor hun pensioen.

In Nederland daarentegen werd aan de respondenten gevraagd hoe vaak zij nadenken over hun pensioen om pensioenplanning te meten. Men kan de positieve relatie tussen financiële geletterdheid en pensioenplanning in dit onderzoek dus interpreteren als volgt: individuen met een hoger niveau van financiële geletterdheid denken waarschijnlijk vaker na over hun pensioen.

Voor het onderzoek in Italië en Zwitserland werd er geopteerd voor een indicator van het werkelijke pensioensparen om pensioenplanning te meten. Fornero en Monticone (2011) keken naar de deelname van de respondenten aan pensioenregelingen in Italië, terwijl Brown en Graf (2013) in Zwitserland keken of de respondenten een belastingvrije vrijwillige pensioenspaarrekening hebben onder de derde pijler van het Zwitserse pensioenstelsel. Voor deze twee onderzoeken geeft de positieve relatie tussen financiële geletterdheid en pensioenplanning dus weer dat individuen met een hoger niveau van financiële geletterdheid meer kans hebben om deel te nemen aan particuliere pensioenregelingen en een pensioenrekening te hebben.

Op basis van de relaties tussen financiële geletterdheid en pensioenplanning die worden vermeld in de bovenstaande literatuur, stellen we de volgende hypothese:

H1: Objectieve financiële geletterdheid heeft een positief effect op pensioenplanning bij Belgische particulieren.

2.3. Belgische context

Hoewel de meeste landen waar deze relatie werd onderzocht een gelijkaardig pensioenstelsel kennen als dat van België, is het toch belangrijk om dit onderzoek in België uit te voeren en de resultaten van de onderzoeken in eerder vernoemde landen niet zomaar door te trekken naar de Belgische context. Alvorens de verschillen tussen de pensioenstelsels te bespreken, wordt eerst het Belgische pensioenstelsel gekaderd.

2.3.1. Pensioenstelsel in België

Het pensioenstelsel in België is gebaseerd op drie grote pijlers: het wettelijke pensioen, het aanvullend pensioen en het individueel pensioensparen (Federale pensioendienst, z.d.).

De eerste pijler - Het wettelijk pensioen

Iedereen die in België een beroepsactiviteit heeft uitgevoerd, heeft recht op een wettelijk pensioen. In België kent men binnen deze pijler drie belangrijke pensioenstelsels met elk verschillende bijdragen en toegekende pensioenen. Afhankelijk van zijn of haar werkstatuut, valt een individu in één van de drie stelsels (*Belgium.be*, z.d.).

Het eerste pensioenstelsel is dat van werknemers. Dat stelsel regelt de pensioenen voor werknemers die in België als loontrekkenden te werk waren gesteld met een arbeidscontract. Daarnaast regelt het stelsel ook de overlevingspensioenen van hun rechtverkrijgenden na het overlijden. Ook contractuele ambtenaren vallen onder de noemer werknemer en bouwen daarom pensioenrechten op in dit stelsel. Deze pensioenen vallen onder het globaal beheer van de sociale zekerheid voor werknemers en worden gefinancierd door zowel werkgevers- als werknemersbijdragen (*PensionStat.be*, z.d.).

Het tweede pensioenstelsel dat men in België kent is dat van de zelfstandigen. In dat stelsel regelt men de pensioenen van de zelfstandigen en vrije beroepen. Ook de overlevingspensioenen van hun rechtverkrijgenden na het overlijden worden hier beheerd. Deze pensioenuitgaven vallen onder het globaal beheer van de sociale zekerheid voor zelfstandigen en worden gefinancierd door bijdragen (*PensionStat.be*, z.d.).

Tot slot is er ook nog het pensioenstelsel voor ambtenaren. Hier beheert men alle pensioenen van vastbenoemde ambtenaren en andere personeelsleden met een wettelijk gelijkgestelde benoeming, maar ook de overlevingspensioenen van hun rechtverkrijgenden na het overlijden. Voorbeelden van beroepen die aanspraak kunnen maken op dit stelsel zijn o.a. magistraten, politieambtenaren, militairen, onderwijspersoneel, lokale en provinciale ambtenaren en sommige personeelsleden van overheidsbedrijven, indien ze vastbenoemd zijn. De pensioenen van dit stelsel vallen gedeeltelijk ten laste van persoonlijke bijdrage, maar vooral van verschillende financieringssystemen van de overheid. Indien er sprake is van gemengde loopbanen zal een persoon pensioenrechten opbouwen in meerdere stelsels (*Pensioenstelsels*, *PensionStat.be*, z.d.). Volgens statistieken van het online platform "PensionStat.be" bevindt 67% van de Belgische bevolking zich in het pensioenstelsel van werknemers, 19% bevindt zich in dat van zelfstandigen en 14% valt onder het pensioenstelsel van ambtenaren (op 01/2022, *PensionStat.be*, z.d.).

Opvallend is dat slechts 6% van de Belgen denkt dat het wettelijke pensioen zal volstaan om de gewenste levensstandaard te kunnen behouden (*Belga, 2019*). Om die gewenste levensstandaard te behouden na pensionering, kunnen Belgen tijdens hun loopbaan extra financiële middelen opbouwen in de tweede en derde pijler.

De tweede pijler - Aanvullend bedrijfspensioen

Bij een werknemer of contractueel ambtenaar bestaat de kans dat de werkgever een aanvullend pensioen opbouwt dat wordt uitgekeerd op het moment van pensionering. De werkgever stort hiervoor bijdragen aan een pensioenfonds of een verzekeringsmaatschappij. Het is ook mogelijk dat een bedrijfssector zorgt voor een aanvullend pensioen voor alle werknemers die actief zijn in die sector (*Wikifin, 2023*). Deze sectorplannen bestaan onder meer in de bouwsector, metaalindustrie en chemie-industrie. Echter bieden niet alle werkgevers en sectoren een aanvullend pensioenplan. In dat geval kan je als werknemer zelf een aanvullend pensioen opbouwen, wat het Vrij Aanvullend Pensioen voor Werknemers (VAPW) wordt genoemd. Indien zelfstandigen een aanvullend pensioen wensen, moeten zij hier zelf voor zorgen. Dat gebeurt via een Vrij Aanvullend Pensioen voor Zelfstandigen (VAPZ) en wordt boven op het wettelijk pensioen uitbetaald in de vorm van een eenmalige kapitaalstorting of in de vorm van periodieke rente (*Federale Pensioendienst, z.d.; Wikifin, 2023*).

De derde pijler - Individueel pensioensparen

De derde pijler binnen het Belgische pensioenstelsel verwijst naar individueel pensioensparen en langetermijnsparen. Ieder individu kan in België zelf beslissen om aan een vorm van individueel pensioensparen te doen. De eerste vorm die men onderscheidt, is pensioensparen bij een verzekeringsinstelling. Bij deze vorm is het minimaal gegarandeerde jaarlijks rendement gekend, hoewel sommige verzekeraars boven op dit vaste rendement ook een winstdeelname voorzien. Dat laatste biedt de mogelijkheid om te participeren in winsten die afhankelijk zijn van de resultaten van de verzekeringsmaatschappij. De tweede vorm van individueel pensioensparen is een pensioenspaarrekening bij een bank. Een voorbeeld hiervan is een pensioenspaarfonds. Bij deze vorm is er geen minimaal gegarandeerd jaarlijks rendement omdat dit fonds gebaseerd is op obligaties en aandelen. De evolutie van de waarde van die beleggingen bepaalt dus het rendement van het pensioenfonds. (*Federale Pensioendienst, z.d.*). Daarnaast kan er ook aan langetermijnsparen worden gedaan onder deze derde pijler. Dat biedt individuen de mogelijkheid om via een levensverzekering extra pensioenkapitaal op te bouwen.

Het is belangrijk om te vermelden dat er aan deze pijler een belastingvoordeel gekoppeld is. Afhankelijk van de regeling zal deze vermindering bij pensioensparen 25 of 30 procent van het betaalde bedrag bedragen. Indien men kiest voor stortingen van maximaal 1020 euro zal men genieten van een belastingvermindering van 30 procent oftewel maximaal 306 euro. Indien men meer stort (maximaal 1310 euro), zal de belastingvermindering gelijk zijn aan 25 procent van het betaalde bedrag, wat neerkomt op maximaal 327.50 euro. Het is niet mogelijk om een groter bedrag te storten. Daarnaast kent ook langetermijnsparen een fiscaal voordeel: de stortingen tot maximaal 2450 euro zijn aftrekbaar voor 30%, wat gelijk is aan een voordeel van 735 euro. Om in aanmerking te komen voor deze belastingvermindering moeten er enkele voorwaarden vervuld zijn. Zo moet het

individu bijvoorbeeld minstens 18 jaar en jonger dan 65 jaar zijn op het moment dat het contract wordt afgesloten en moet de spaarrekening of -verzekering een looptijd hebben van ten minste 10 jaar. Daarnaast moet het individu ook voldoende belastingen betalen en dus voldoende belastbare inkomsten hebben gehad in het afgelopen jaar, alvorens hij of zij kan genieten van de belastingvermindering (AG Insurance, z.d.).

2.3.2. Verschillen met andere landen

Het belangrijkste verschil tussen het Belgische pensioenstelsel en de pensioenstelsels in andere landen doet zich voornamelijk voor in de uitbetaling van de pijlers. De eerste pijler wordt in België altijd uitbetaald in maandelijkse annuïteiten, terwijl de tweede en derde pijler vaak in één keer worden gestort en niet als maandelijks of jaarlijks terugkerende rente. Andere landen doen dit vaak anders: het Zwitserse pensioenstelsel toont bijvoorbeeld meer flexibiliteit wat betreft het type pensioenuitkeringen in de eerste twee pijlers (Brown & Graf, 2013), en in Nederland wordt de tweede pijler van het pensioenstelsel in maandelijkse bedragen uitbetaald terwijl de derde pijler flexibiliteit toont (BrightPensioen, z.d.). Omdat er in de Belgische context geen vaste stabiele stroom van inkomsten uit de tweede pijler bestaat, is er een kans dat dit geld uit de tweede pijler snel is uitgeput. Wouter Tavernier, pensioenexpert van OESO, stelt hieromtrent: "De essentie van een pensioen is om het individu te verzekeren tegen het opleven van zijn of haar middelen tijdens de termijn van pensionering.". Wanneer dat pensioen in één keer wordt uitbetaald, verdwijnt volgens Tavernier dat verzekeringsaspect (Grommen, 2023). Indien individuen zich hier bewust van zijn, kan dit een invloed hebben op de pensioenplanning in België. Zo zouden Belgen bijvoorbeeld over het algemeen meer aan pensioenplanning kunnen doen, om een grotere financiële buffer te hebben na pensionering en zo te vermijden dat hun middelen worden opgeleefd.

Daarnaast gaan Belgen volgens De Tavernier ook relatief vroeg met pensioen. Hoewel de wettelijke pensioenleeftijd momenteel 65 jaar bedraagt, en 67 jaar tegen 2030, schommelt de effectieve pensioenleeftijd rond 61 jaar (Grommen, 2023). In Nederland, Duitsland, en Italië blijven individuen gemiddeld tot een hogere leeftijd werken (Deroose et al., 2023) waardoor de termijn na pensionering die gefinancierd moet worden mogelijk korter is in die landen. Dat zou er ook voor kunnen zorgen dat individuen in België meer moeten sparen voor hun pensioen dan individuen in andere landen en dus ook meer aan pensioenplanning moeten doen.

2.4. Risico aversie als moderator

Financiële risicoaversie verwijst naar de houding van een individu ten opzichte van financiële risico's en weerspiegelt de mate van onzekerheid die hij of zij bereid is te nemen bij het nemen van zijn of haar financiële beslissingen (Mahdzan et al. 2017). Studies naar persoonlijk financieel gedrag benadrukken dan ook dat de risicohouding van een individu een belangrijke rol speelt bij het nemen van financiële beslissingen (Mahdzan et al., 2017). Het is dus belangrijk om de risicotolerantie van individuen te begrijpen om op die manier hun economisch gedrag te begrijpen (Hermansson & Jonsson, 2021).

De risicoaversie van een individu hangt samen met verschillende socio-demografische kenmerken, waardoor verschillende groepen individuen verschillende houdingen ten opzichte van financiële risico's blijken te hebben. Mannen blijken bijvoorbeeld risicotoleranter dan vrouwen (Grable & Joo, 1997). Ook leeftijd heeft een invloed op de risicoaversie van een individu: oudere individuen blijken risicoaverser dan jongere individuen (Gibson et al., 2013). Volgens Gibson et al. (2013) is een mogelijke verklaring hiervoor dat de tijdshorizon om verliezen te recuperen daalt naarmate dat een individu ouder wordt.

Er kan gesteld worden dat risicoaversie de relatie tussen financiële geletterdheid en pensioenplanning modereert. Met andere woorden: het effect van financiële geletterdheid op pensioenplanning kan verschillen afhankelijk van het niveau van risicoaversie van een individu. Personen die zowel financieel geletterd als risicoavers zijn, kunnen bijvoorbeeld de neiging hebben om voorzichtiger te zijn in hun pensioenplanning, terwijl diegenen die financieel geletterd en minder risicoavers zijn, mogelijk bereid zijn om meer risico's te nemen in hun investeringsstrategieën voor pensioenplanning.

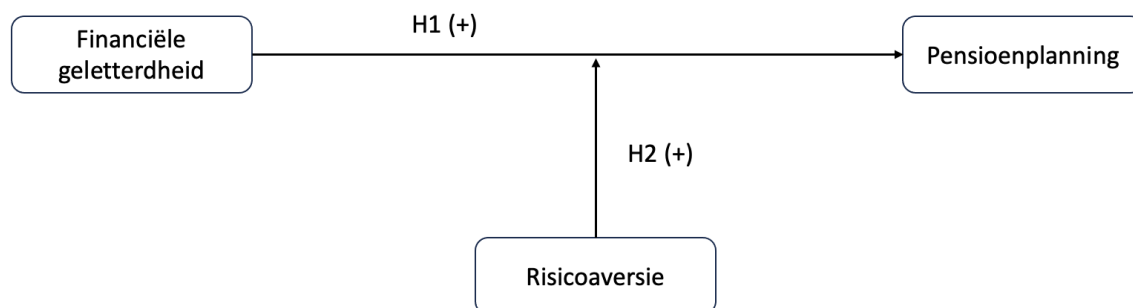
Optimisme kan verklaren waarom risicoaversie de relatie tussen financiële geletterdheid en pensioenplanning modereert. Risicotolerantie hangt namelijk samen met optimisme (Gibson et al., 2013). Optimistische individuen denken mogelijk vaker dat ze hun hele leven zullen blijven werken en dus niet met pensioen zullen gaan (Gibson et al., 2013). Hierdoor denken zij wellicht dat het niet nodig is om te sparen voor hun pensioen, waardoor de pensioenplanning beïnvloed wordt. Daarnaast kan risicovol gedrag volgens Asaad (2015) ook verklaard worden door overmoedigheid: overmoedige individuen zijn volgens hem meer geneigd om risicovol gedrag te vertonen. Overmoedige individuen zullen ook vaker een pensioenregeling hebben dan individuen die hun eigen financiële kennis onderschatten, wat suggereert dat zelfvertrouwen zelfs een grotere rol zou kunnen spelen in pensioenplanning dan financiële geletterdheid (Yeh & Ling, 2022).

Op basis van bovenstaande literatuur kan er verwacht worden dat de relatie tussen financiële geletterdheid en pensioenplanning op een positieve manier zal worden beïnvloed door risicoaversie. Hieruit volgt de volgende hypothese:

H2: Risicoaversie modereert de relatie tussen financiële geletterdheid en pensioenplanning op een positieve manier, waarbij de relatie sterker wordt indien het individu risicoaverser is.

2.5. Conceptueel model

De ontwikkelde hypothesen kunnen worden samengevat in een conceptueel model. In de eerste hypothese (H1) wordt er verondersteld dat financiële geletterdheid een rechtstreeks en positief effect zal uitoefenen op pensioenplanning bij Belgische particulieren. Dit effect wordt volgens de tweede hypothese versterkt door de moderator risicoaversie.

Figuur 1: Conceptueel model

3. Methodologie

3.1 Data set

Om de data te verzamelen werd er in samenwerking met een medestudent een vragenlijst opgesteld omtrent financiële geletterdheid, pensioenplanning en investeringsgedrag. Daarnaast bevatte de vragenlijst ook enkele algemene vragen over de leeftijd van de respondenten, het geslacht, het inkomen, enzovoort. Vervolgens werd de volledige vragenlijst geïmplementeerd in het programma *Qualtrics*, waarna ze online werd verspreid via sociale media. In maart en april 2024 werden er gegevens van 426 respondenten verzameld, die de vragenlijst al dan niet volledig invulden.

Na het afsluiten van de vragenlijst, werd de dataset gefilterd: 401 van de 426 respondenten gingen akkoord met het ter beschikking stellen van hun gegevens voor het onderzoek. De overige 25 cases werden bijgevolg verwijderd uit de dataset. Daarnaast werden er nog enkele cases verwijderd uit de dataset omdat ze niet relevant zijn voor de onderzoeksvraag van deze masterproef. Zo werden 24 respondenten verwijderd uit de dataset omdat ze geen inkomen hebben en bijgevolg wellicht niet voldoende middelen hebben om aan pensioensparen te doen (en dus ook niet aan pensioenplanning). Vervolgens werden er nog 31 cases verwijderd op basis van leeftijd: 30 respondenten werden verwijderd omdat ze reeds gepensioneerd zijn, en 1 respondent werd verwijderd omdat hij jonger dan 18 jaar is. In België kan een individu namelijk enkel aan pensioensparen doen tussen 18 jaar en 31 december van het jaar waarin het individu 64 jaar wordt. Tot slot werden enkel de volledig ingevulde cases behouden in de finale dataset. Deze finale dataset bestaat uit 229 respondenten.

3.2 Meting variabelen

3.2.1. Afhankelijke variabele - pensioenplanning

Pensioenplanning zal in deze masterproef worden getoetst als afhankelijke variabele. Net als bij Fornero en Monticone (2011) en Brown en Graf (2013) wordt er in deze masterproef een indicator van pensioensparen gebruikt in plaats van een maatstaf voor de vraag of respondenten hebben nagedacht over hun financiële behoeften na hun pensionering. Er werd hiervoor geopteerd omdat deze indicator een objectieve en meetbare maatstaf biedt. Het is moeilijker om nauwkeurig te meten of respondenten hebben nagedacht over hun financiële behoeften na hun pensionering, aangezien dit vaak gebaseerd is op subjectieve percepties en zelfrapportage. Daarnaast betekent nadenken over financiële behoeften ook niet per se dat er ook actie ondernomen wordt. Het gebruik van deze indicator weerspiegelt dus beter de daadwerkelijke voorbereidende acties die individuen ondernemen

voor hun pensioen. Daarnaast zorgt het gebruik van deze indicator ervoor dat deze masterproef bij de interpretatie van mogelijke relaties tussen financiële geletterdheid en pensioenplanning ook uitspraken kan doen over pensioensparen.

Om pensioenplanning te meten werd er gebruik gemaakt van vijf stellingen omtrent pensioensparen uit het onderzoek van Baker et al. (2020). Elk van deze stellingen werd beoordeeld op een 7-punt Likertschaal, waarbij 1 werd aangeduid indien de respondent het helemaal oneens was met de stelling en 7 werd aangeduid wanneer de respondent het helemaal eens was met de stelling. Een *Exploratory Factor Analysis (EFA)* aan de hand van *Principal Axis Factoring* toont aan dat deze stellingen kunnen worden gereduceerd tot één enkele factor met een Cronbach's alfa van 0.848. De variabele "*Pensioenplanning*" kreeg vervolgens het gemiddelde van de antwoorden op de vijf stellingen toegewezen als waarde.

3.2.2. Onafhankelijke variabele – financiële geletterdheid

De financiële geletterdheid van de respondenten zal in deze masterproef worden getoetst als onafhankelijke variabele. Om deze variabele te meten worden er drie maatstaven onderscheiden: objectieve financiële geletterdheid, geavanceerde financiële geletterdheid en subjectieve financiële geletterdheid.

Objectieve financiële geletterdheid

Om de variabele objectieve financiële geletterdheid te meten werd er gebruikgemaakt van de vragen uit de SAVE vragenlijst uit 2009. SAVE (*Sparen und Altersvorsorge in Deutschland*) is een gegevensverzameling over het spaargedrag van particuliere huishoudens in Duitsland. Deze uitgebreide vragenlijst over financiële geletterdheid bevat een set van negen vragen waarvan de eerste vier vragen de basiskennis meten, en de overige vijf vragen geavanceerder zijn. De basiskennis die er wordt gemeten heeft betrekking tot rentevoeten (eenvoudige samengestelde rente), koopkracht (het effect van inflatie) en portefeuillediversificatie (zoals het risico van aandelen en dat van gemeenschappelijke obligaties). De geavanceerdere vragen toetsen de kennis van geldillusie (de relatie tussen inkomen en inflatie), volatiliteit (de fluctuaties van activa), (de belangrijkste functie van) de aandelenmarkt, (de kenmerken en het werkingsprincipe van) evenwichtige fondsen en (de kenmerken van) de obligatiekoersen (Ćumurović & Hyll, 2019). Er werd voor deze maatstaf geopteerd omdat ze weergeeft in welke mate een respondent de concepten en producten van financiële markten begrijpt (Van Rooij et al., 2011a). In lijn met de bestaande literatuur geeft deze indicator voor objectieve financiële geletterdheid het totale aantal juiste antwoorden op de negen vragen over financiële geletterdheid weer: voor ieder correct antwoord krijgt de respondent dus 1 punt, waarna de variabele "*Objectieve_FL*" de sommatie van deze punten krijgt toegewezen als waarde.

Geavanceerde financiële geletterdheid

De score van een respondent voor de objectieve financiële geletterdheid kan dus worden onderverdeeld in een score op de basisvragen en een score op de geavanceerde vragen. Deze twee vormen van objectieve financiële geletterdheid worden door Van Rooij et al. (2011a, 2011b) gedefinieerd als basisgeletterdheid (*basic literacy*) en geavanceerde geletterdheid (*sophisticated*

literacy). Zij stellen dat geavanceerde geletterdheid een belangrijke voorspeller van pensioenplanning is, zelfs wanneer gecontroleerd wordt voor de leeftijd, het inkomen en de opleiding van het individu (Van Rooij et al., 2011b). Op basis hiervan wordt ook deze maatstaf van financiële geletterdheid gebruikt om de eerste hypothese van deze masterproef te testen. Een respondent krijgt een punt per correct antwoord op de geavanceerde vragen over financiële geletterdheid, waarna de variabele "Geavanceerde_geletterdheid" de sommatie van deze punten krijgt toegewezen als waarde.

Subjectieve financiële geletterdheid

Pensioenplanning kan ook worden beïnvloed door de subjectieve (gepercipieerde) financiële geletterdheid van een individu (Van Rooij et al., 2012). Van Rooij et al. (2012) vonden een positieve relatie tussen subjectieve financiële geletterdheid en pensioenplanning: individuen die veel vertrouwen hebben in hun economische kennis zijn sneller geneigd om te berekenen hoeveel ze moeten sparen voor hun pensioen (Van Rooij et al., 2012). Om de subjectieve financiële geletterdheid te meten, werd gevraagd hoe de respondenten hun eigen financiële kennis inschatten op een 7-punt Likertschaal. Zij duiden "1" aan wanneer ze van zichzelf denken dat ze geen financiële kennis hebben, terwijl "7" wordt aangeduid wanneer ze van zichzelf vinden dat ze een zeer goede financiële kennis hebben.

3.2.3. Modererende variabele

In deze masterproef wordt aan de hand van een moderatie-effect onderzocht hoe risicoaversie van invloed is op de relatie tussen objectieve financiële geletterdheid en pensioenplanning. Er wordt verondersteld dat deze relatie sterker zal zijn naarmate de respondent risicoaverser is.

Om de risicoaversie van de respondent te meten, werd er gebruik gemaakt van de risicobereidheidsschaal (*Risk Propensity Scale*) van Meertens en Lion (2008). Er werd voor deze schaal geopteerd omdat ze de algemene neigingen van een individu tot het nemen van risico's meet. Daarnaast is de schaal met zeven stellingen relatief kort en ook gemakkelijk af te nemen (Meertens & Lion, 2008). Alle stellingen werden beoordeeld op een 7-punt Likertschaal, waarbij 1 staat voor "helemaal oneens" en 7 staat voor "helemaal eens". Enkel bij de laatste stelling staat 1 voor "risicomijder" en 7 voor "risicozoeker".

Bij de eerste, tweede, derde en vijfde stelling wijzen hoge scores op een hogere neiging om risico's te vermijden en dus een hogere risicoaversie. Omdat hogere scores bij de vierde, zesde en laatste stelling een hogere neiging weergeven om risico's op te zoeken, werden deze items omgekeerd gescoord: waarde 1 werd omgezet naar waarde 7 en andersom, waarde 2 werd omgezet naar waarde 6 en andersom, waarde 3 werd omgezet naar waarde 5 en andersom, en waarde 4 werd behouden. Vanaf hier werd er voor deze drie stellingen verder gewerkt met de omgekeerde scores.

Om deze stellingen terug te brengen naar één onderliggende factor werd er een *Exploratory Factor Analysis (EFA)* uitgevoerd op de zeven items met behulp van *Principal Axis Factoring*. Die analyse bevestigt dat de zeven items samen één factor weergeven. De data van onze steekproef toont voor de zeven items een interne betrouwbaarheidscoëfficiënt (Cronbach's alfa) van 0.855, wat betekent

dat deze risicoaversieschaal betrouwbaar is. Vervolgens kreeg de variabele "*risicoaversie*" de gemiddelde score van de zeven stellingen toegewezen als waarde.

3.2.4. Controlevariabelen

Omdat pensioenplanning en pensioensparen ook beïnvloed kunnen worden door bepaalde eigenschappen van het individu zoals geslacht, leeftijd, arbeidsstatus, onderwijs en inkomen, worden deze variabelen opgenomen als controlevariabelen in de regressie.

De eerste controlevariabele die wordt opgenomen in de regressie is het geslacht van het individu. Fornero en Monticone (2011) stellen dat deelname aan een pensioenregeling in Italië samenhangt met mannelijkheid. Ook een onderzoek van López et al. (2015) toont aan dat Europese vrouwen minder vaak sparen voor hun pensioen dan mannen, hoewel de determinanten van deze beslissing voor beide geslachten hetzelfde zijn. Geslacht wordt in deze masterproef gemeten aan de hand van een binaire variabele met de waarde 1 voor een mannelijke respondent en de waarde 0 voor een vrouwelijke respondent.

Ook de leeftijd van de respondent wordt mee opgenomen in de regressie als controlevariabele. Meerdere studies tonen aan dat oudere individuen actiever betrokken zijn bij hun pensioenplanning dan jongere individuen (Clark et al., 2009, Hershey et al., 2010, Kumar et al., 2019). Een mogelijke verklaring hiervoor is dat individuen op oudere leeftijd het gevoel hebben dat ze hun pensioen naderen waardoor ze actiever gaan plannen. Voor jonge individuen daarentegen kan pensionering een gebeurtenis in de verte lijken (Kumar et al., 2019). Daarnaast hebben jonge individuen ook niet dezelfde financiële buffer als oudere individuen om aan pensioensparen te doen. Binnen verschillende leeftijdsgroepen kunnen dezelfde factoren toch een andere invloed hebben op de pensioenplanning van een individu (Hira et al., 2009). Henager en Cude (2016) onderzochten de relatie tussen financiële geletterdheid en financieel gedrag onder verschillende leeftijdsgroepen. Ze deden dit voor zowel financieel gedrag op korte termijn (zoals uitgaven) als voor financieel gedrag op lange termijn (zoals pensioensparen). Uit dit onderzoek van Henager en Cude (2016) blijkt dat objectieve financiële geletterdheid sterker gerelateerd werd aan financieel gedrag op lange termijn (en dus aan pensioensparen) bij oudere leeftijdsgroepen. Gebaseerd op het onderzoek van Henager en Cude (2016) worden de respondenten onderverdeeld in zes leeftijdsgroepen: 18-24 jaar, 25-34 jaar, 35-44 jaar, 45-54 jaar, 55-64 jaar en 65 jaar en ouder. De leeftijd van de respondent omvat zes binaire variabelen met de waarde 1 wanneer de respondent zich in de leeftijdscategorie bevindt en de waarde 0 wanneer dit niet zo is. Zo worden de variabelen "*Leeftijd18_24*", "*Leeftijd25_34*", "*Leeftijd35_44*", "*Leeftijd45_54*", "*Leeftijd55_64*" en "*Leeftijd65_ouder*" bekomen. "*Leeftijd18_24*" zal niet worden opgenomen in de regressies om multicollineariteit te vermijden en wordt dus de referentiegroep.

Daarnaast wordt er ook gecontroleerd voor de arbeidsstatus van een individu. Een onderzoek van Rostamkalaei et al. (2019) toont aan dat zelfstandigen minder vaak plannen voor hun pensioen. Wel zouden zelfstandigen, in vergelijking met werknemers, vaker aangeven dat ze weten hoeveel geld ze nodig hebben om de gewenste levensstijl na pensionering te bereiken. Toch handelen ze minder vaak dan werknemers naar deze kennis waardoor ze zich financieel minder voorbereiden op hun pensioen (Rostamkalaei et al., 2019). Een onderzoek uit Nederland toont echter aan dat

zelfstandigen juist vaker denken aan hun pensioen (Van Rooij et al., 2011b). Ook in China blijken zelfstandigen meer geneigd om hun pensioen te plannen (Niu et al., 2020). De arbeidsstatus van het individu wordt gemeten aan de hand van de volgende dummy variabelen: "*Werknemer*", "*Zelfstandige*", "*Ambtenaar*". De variabele *Werknemer* neemt de waarde 1 aan wanneer het individu een werknemer is, in alle andere gevallen neemt deze variabele de waarde 0 aan. Hetzelfde geldt ook voor de variabelen "*Zelfstandige*" en "*Ambtenaar*". De variabele "*Zelfstandige*" zal niet worden opgenomen in de regressies om multicollineariteit te vermijden, waardoor deze groep de referentiegroep wordt.

Vervolgens wordt ook de opleiding van de respondent opgenomen in de regressie als controlevariabele, aan de hand van het hoogst behaalde diploma van de respondent. Lusardi en Mitchell (2009) voerden een onderzoek naar financiële geletterdheid en pensioenplanning in de Verenigde Staten van Amerika, waaruit bleek dat het hebben van een hoger diploma de kans op pensioenplanning verhoogt, zelfs na controle voor financiële geletterdheid. Ook Brown en Graf (2013) stelden in Zwitserland vast dat individuen met een hoger opleidingsniveau meer kans hebben om een pensioenrekening te hebben dan individuen met een lager opleidingsniveau. Deze variabele zal worden gemeten aan de hand van vier dummy variabelen: "*Secundair_diploma*", "*Hogeschool*", "*Universiteit*" en "*Doctoraat*". De variabelen kregen de waarde 1 toegekend naargelang het hoogste diploma van de respondent, en de waarde 0 in alle andere gevallen. Zo krijgt de variabele "*Secundair_diploma*" de waarde 1 toegekend wanneer het hoogste diploma dat de respondent behaalde een secundair diploma of lager was. De overige variabelen werden op dezelfde manier gecodeerd. De variabele "*Secundair_diploma*" werd weggelaten uit de regressies om multicollineariteit te vermijden, waardoor deze groep de referentiegroep wordt.

Tot slot wordt er in de regressies ook gecontroleerd voor het jaarlijks individueel netto inkomen van de respondent. Dat omvat inkomen uit arbeid, inkomen uit vermogen, inkomen uit vastgoed, enzovoort. Inkomen speelt een cruciale rol in het effectieve spaargedrag van een individu, en heeft bijgevolg ook op die manier een effect op het pensioensparen van een individu (Rey-Ares et al., 2018; Vivel-Búa et al., 2019). Inkomen heeft een positieve, significante invloed op pensioenplanning: een hoger inkomen hangt samen met een grotere betrokkenheid bij de pensioenplanning (Bucher-Koenen & Lusardi, 2011; Kumar et al., 2019). Volgens Bucher-Koenen en Lusardi (2011) zouden individuen met een hoger inkomen ook vaker hun spaar- en investeringsnoden berekenen dan individuen met een lager inkomen. Om deze variabele te meten werden er dummy variabelen aangemaakt die de waarde 1 kregen toegewezen wanneer het inkomen van de respondent zich in desbetreffende inkomenscategorie bevindt, en de waarde 0 in alle andere gevallen. Zo werden de volgende dummy variabelen bekomen: "*Inkomen1*" heeft de waarde 1 voor individuen met een inkomen dat lager is dan 15 000 euro, "*Inkomen2*" voor individuen met een inkomen tussen 15 000 en 30 000 euro, "*Inkomen3*" voor individuen met een inkomen tussen 30 000 en 50 000 euro, "*Inkomen4*" voor individuen met een inkomen tussen 50 000 en 100 000 euro, "*Inkomen5*" voor individuen met een inkomen tussen 100 000 en 200 000 euro, en "*Inkomen6*" voor individuen met een inkomen van meer dan 200 000 euro.

4. Resultaten

4.1. Univariate analyse

4.1.1. Algemene beschrijving van de steekproef

De finale dataset bestaat uit 229 respondenten, waarvan 44.1 procent mannen en 55.9 procent vrouwen. De leeftijdscategorieën 18-24 jaar en 45-64 jaar zijn het best vertegenwoordigd in de dataset met elk 23.6 procent. Voor 34.9 procent van de respondenten is een professionele bachelor het hoogst behaalde diploma; 29.7 procent behaalde een academische master en 23.6 procent behaalde een secundair diploma of lager. De diploma's van de respondenten kaderen voor 35.4 procent van de respondenten in een economische opleiding. Ongeveer de helft van de respondenten (49.3 procent) is werknemer, 19.7 procent is ambtenaar en 16.6 procent is zelfstandig. Bijna de helft van de respondenten (44.1 procent) heeft een totaal individueel jaarlijks netto-inkomen van €30.000 - €50.000. Daarnaast bevinden respectievelijk 21.4 en 17.9 procent van de respondenten zich in de inkomenscategorie €15.000 - €30.000 en €50.000 - €100.000 en 13.1 procent bevindt zich in de laagste inkomen (< €15.000). Enkele categorieën in deze steekproef zijn ondervertegenwoordigd, waardoor er geen conclusies over deze socio-demografische groepen zullen worden getrokken. Zo is slechts 0.4 procent van de respondenten werkloos, heeft slechts 1.3 procent van de respondenten een leeftijd van 65 jaar of ouder, behaalde slechts 2.2 procent van de respondenten een doctoraat en bevindt slechts 3.4 procent van de respondenten zich in de inkomenscategorieën van meer dan €100.000 per jaar.

De overige socio-demografische groepen zijn voldoende vertegenwoordigd in deze steekproef. De algemeen beschrijvende statistieken van de steekproef zijn weergegeven in tabel 1.

Wanneer we de beschrijvende statistieken van deze steekproef vergelijken met de steekproeven uit voorgaande onderzoeken, valt op dat voorgaande onderzoeken gebruik maakten van huishoudelijke gegevens (household data). Omdat het verzamelen van deze data vaak gebeurde door financiële instellingen en onderzoeksinstituten zoals "Bank of Italy", "CenterData Tilburg University" en "Financial Industry Regulatory Authority Investor Education Foundation", beschikten onderzoekers van de voorgaande literatuur over de gegevens van meer dan 1000 respondenten. Hoewel de steekproeven van eerdere onderzoeken dus veel groter waren dan die van deze masterproef, liggen de algemeen beschrijvende statistieken wel in lijn met elkaar.

Tabel 1: Algemeen beschrijvende statistieken steekproef

	Percentage	Aantal
Geslacht		
Man	44.1%	101
Vrouw	55.9%	128
Leeftijd		
18-24 jaar	23.6%	54
25-34 jaar	20.1%	46
35-44 jaar	15.3%	35

45-54 jaar	23.6%	54
55-64 jaar	16.2%	37
65 jaar of ouder	1.3%	3
Hoogst behaald diploma		
Secundair diploma of lager	23.6%	54
Professionele bachelor	34.9%	80
Academische bachelor	9.6%	22
Academische master	29.7%	68
Doctoraat	2.2%	5
Economische opleiding		
Ja	35.4%	81
Nee	64.6%	148
Arbeidsstatus		
Student	14%	32
Werknemer	49.3%	113
Ambtenaar	19.7%	45
Zelfstandige	16.6%	38
Werkloos	0.4%	1
Inkomen		
< €15.000	13.1%	30
€15.000 - €30.000	21.4%	49
€30.000 - €50.000	44.1%	101
€50.000 - €100.000	17.9%	41
€100.000 - €200.000	1.7%	4
> €200.000	1.7%	4

4.1.2. Financiële geletterdheid van en pensioenplanning bij de respondenten

De gemiddelde objectieve financiële geletterdheid van de 259 respondenten bedraagt 6.1048 op 9, met een standaardafwijking van 2.40566. Deze score kan worden opgesplitst in een basis en een geavanceerd gedeelte. Er wordt voornamelijk goed gescoord op de basiskennis: de gemiddelde score bedraagt 3.0437 op 4, terwijl de gemiddelde score op geavanceerde kennis 3.0611 op 5 bedraagt. De vraag over geldillusie werd het minst goed beantwoord bij de vragen die de basiskennis testen. Bij de geavanceerdere vragen vormde de vraag over de obligatieprijzen een struikelblok: slechts 35.4% van de respondenten beantwoordde deze vraag correct. Het aantal correcte antwoorden per vraag is weergegeven in het appendix.

Bij het vergelijken van het niveau van objectieve financiële geletterdheid tussen verschillende landen, constateren we dat het percentage respondenten in onze steekproef dat de vragen over financiële kennis correct beantwoordt, in lijn ligt met de overeenkomstige percentages in Duitsland en Nederland. Dat geeft aan dat het niveau van financiële geletterdheid in onze steekproef in lijn ligt met de financiële geletterdheid in Duitsland en Nederland. Bucher-Koenen en Lusardi (2011) stellen

dat de vragen over samengestelde rente, inflatie en risicospreiding correct werden beantwoord door respectievelijk 82, 78 en 62 procent van de Duitse respondenten. In Nederland liggen deze percentages respectievelijk rond 86, 81 en 56 procent (Alessie et al., 2011). In onze steekproef werden diezelfde vragen correct beantwoord door respectievelijk 87, 79 en 73 procent van de respondenten.

In de Verenigde Staten van Amerika en in Italië liggen de percentages respondenten die de vragen correct beantwoord een stuk lager: de eerder vernoemde vragen werden door respectievelijk 65, 64 en 52 procent van de Amerikaanse respondenten correct beantwoord (Lusardi & Mitchell, 2011). Ook in Italië liggen de percentages lager dan de percentages in deze masterproef: de vragen over samengestelde rente en inflatie werden door respectievelijk 40 en 59 procent van de Italiaanse respondenten correct beantwoord (Fornero & Monticone, 2011). De vraag over risicospreiding werd vervangen door een vraag die in onze vragenlijst niet werd gesteld, waardoor dat percentage niet vergelijkbaar is met de resultaten in deze masterproef. Het niveau van financiële geletterdheid ligt in die landen dus mogelijk lager dan in België.

Uit de resultaten over subjectieve geletterdheid kan worden afgeleid dat de respondent in onze steekproef zichzelf een gemiddelde score van 4.39 op 7 geeft; met een standaardafwijking van 1.46. Dat wil zeggen dat de respondenten zichzelf, gemiddeld gezien, minder financieel geletterd inschatten dan ze werkelijk zijn. Niu et al. (2020) keken tijdens hun onderzoek naar financiële geletterdheid en pensioenplanning ook naar de subjectieve financiële geletterdheid van de Chinese respondenten. Zij concludeerden dat de meerderheid van de Chinese respondenten een redelijke inschatting hebben van hun eigen financiële kennis.

De variabele pensioenplanning werd gemeten aan de hand van een 7-punt Likertschaal. Aangezien de Likertschaal varieert van 1 tot 7, suggereert een gemiddelde score van 3.3310 dat de respondenten gemiddeld genomen licht negatief tot neutraal zijn over de stellingen met betrekking tot pensioensparen.

Tabel 2: Beschrijvende statistieken financiële geletterdheid en pensioenplanning

	Minimum	Maximum	Gemiddelde	Standaardafwijking
Objectieve financiële geletterdheid	0	9	6.1048	2.40566
Basiskennis	0	4	3.0437	1.14624
Geavanceerde kennis	0	5	3.0611	1.58272
Subjectieve financiële geletterdheid	1	7	4.3930	1.46992
Pensioenplanning	1	7	3.3310	1.69911

4.1.3. Correlatieanalyse

Tabel 3 geeft de Pearson correlatie weer tussen twee variabelen. Zowel objectieve (0.140) als subjectieve financiële geletterdheid (0.202) blijken op univariaat niveau, positief gecorreleerd met pensioenplanning, respectievelijk op het 5% en 1% significantieniveau. Daarnaast zijn ook leeftijd, arbeidsstatus en inkomen positief gecorreleerd met pensioenplanning. De modererende variabele

risicoaversie kent geen significante correlatie met de variabele pensioenplanning op univariaat niveau.

Objectieve en subjectieve financiële geletterdheid zijn ook positief gecorreleerd met elkaar (0.468) op het 1% significantieniveau. Daarnaast is ook de modererende variabele risicoaversie negatief gecorreleerd (-0.357) met de variabele objectieve financiële geletterdheid. Deze correlatie is significant op het 1% significantieniveau. Ook geslacht correleert op univariaat niveau met objectieve financiële geletterdheid (0.298), op het 1% significantieniveau. Leeftijd daarentegen is significant negatief gecorreleerd met objectieve financiële geletterdheid (-0.277) op het 1% significantieniveau. Tot slot kent ook opleiding een significante correlatie met objectieve financiële geletterdheid (0.417) op het 1% significantieniveau.

Ook subjectieve geletterdheid is op univariaat niveau significant gecorreleerd met de modererende variabele risicoaversie (-0.305) en met de variabele geslacht (0.320) op het 1% significantieniveau.. De controlevariabelen leeftijd, arbeidsstatus, opleiding en inkomen zijn niet significant gecorreleerd met de variabele subjectieve financiële geletterdheid.

De modererende variabele risicoaversie is op univariaat niveau significant gecorreleerd met de controlevariabelen geslacht (-0.378) , leeftijd (0.349) en opleiding (-0.166). De correlaties met geslacht en leeftijd zijn beiden significant op het 1% significantieniveau, terwijl de correlatie met opleiding significant is op het 5% significantieniveau.

Tot slot zijn er op univariaat niveau ook nog enkele significante correlaties tussen de controlevariabelen onderling. Zowel geslacht (0.219) als inkomen (0.187) zijn significant gecorreleerd met inkomen op het 1% significantieniveau.

Tabel 3: Correlatiematrix¹

	Pensioenplanning	Objectieve FL	Subjectieve FL	Risicoaversie	Geslacht	Leeftijd	Arbeids-status	Opleiding	Inkomen
Pensioenplanning	1.000								
Objectieve FL	0.140*	1.000							
Subjectieve FL	0.202**	0.468**	1.000						
Risicoaversie	0.015	-0.357**	-0.305**	1.000					
Geslacht	0.095	0.298**	0.320**	-0.378**	1.000				
Leeftijd	0.327**	-0.277**	-0.076	0.349**	-0.177	1.000			
Arbeidsstatus	0.209**	0.010	0.083	-0.064	0.046	0.389**	1.000		
Opleiding	0.014	0.417**	0.129	-0.166*	-0.025	-0.162*	0.148*	1.000	
Inkomen	0.344**	0.106	0.096	0.026	0.219**	0.420**	0.466**	0.187**	1.000

¹ * voor 5%, ** voor 1% significantieniveau

4.2. Multivariate analyse

4.2.1. Bespreking model 1 – controlevariabelen

Model 1 in tabel 4 geeft een meervoudige lineaire OLS-regressie weer met de afhankelijke variabele pensioenplanning en de controlevariabelen als verklarende variabelen. Deze regressie heeft een verklarend vermogen ($\text{adjusted } R^2$) van 0.185 wat betekent dat 18,5% van de variantie in pensioenplanning verklaard kan worden door de controlevariabelen. Er wordt geadviseerd om voor alle regressies de *adjusted* R^2 weer te geven in plaats van de R^2 omdat meer verklarende variabelen altijd meer variantie kunnen verklaren, waardoor R^2 altijd zal stijgen bij het toevoegen van variabelen. De *adjusted* R^2 corrigeert hiervoor. De resultaten van dit model in de eerste kolom van Tabel 4 geeft aan dat de leeftijdscategorie 55 - 64 jaar sterk gerelateerd is aan pensioenplanning: deze leeftijdscategorie kent een significante en positieve invloed op pensioenplanning. Daarnaast blijkt ook inkomen een belangrijke *driver* te zijn voor pensioenplanning: alle inkomenscategorieën – behalve de categorie meer dan 200 000 euro – kennen een significante en positieve regressiecoëfficiënt. Er is niet voldoende statistische kracht om te stellen dat de controlevariabelen geslacht, arbeidsstatus en opleiding in dit model een significante invloed hebben op pensioenplanning.

4.2.2. Bespreking model 2 – objectieve financiële geletterdheid:

Model 2 in tabel 4 geeft een meervoudige lineaire regressie weer met de afhankelijke variabele pensioenplanning, de onafhankelijke variabele objectieve financiële geletterdheid en de controlevariabelen uit model 1. De $\text{adjusted } R^2$ van deze regressie is 0.208, wat betekent dat 20,8% van de variantie in pensioenplanning kan worden verklaard door objectieve financiële geletterdheid en de controlevariabelen. Hiernaast werd een F-test uitgevoerd met 17 en 211 vrijheidsgraden, om de algehele *fit* van het regressiemodel te evalueren. De F-waarde is 4.215 en deze waarde is statistisch significant op het 0,01% significantieniveau, wat aangeeft dat de onafhankelijke variabelen in het model een significant effect hebben op de afhankelijke variabele pensioensparen, en dat het model dus goed past bij de gegevens. Er werd ook getest op multicollineariteit: de VIF-waarde van de variabele objectieve financiële geletterdheid bedraagt 1.361, en de VIF-waarden van de controlevariabelen liggen bijna allemaal tussen 1 en 5, wat aangeeft dat er milde multicollineariteit aanwezig kan zijn. Toch worden waarden tussen 1 en 5 over het algemeen als acceptabel beschouwd (Latham, 2023). De VIF-waarde van de inkomenscategorie 30 000 – 50 000 euro bedraagt 6.271, wat op aanzienlijke multicollineariteit duidt. De laagste inkomenscategorie (< 15 000 euro) werd echter reeds uit de regressie verwijderd om multicollineariteit te vermijden.

Dit model suggereert dat objectieve financiële geletterdheid een belangrijke factor is bij pensioenplanning, naast de effecten van geslacht, leeftijd, arbeidsstatus, opleiding en inkomen. De onafhankelijke variabele objectieve financiële geletterdheid heeft namelijk een significante en positieve invloed ($\beta = 0.188$) op pensioenplanning, op het 5% significantieniveau. De grootte van deze coëfficiënt suggereert dat een één standaarddeviatie hoger niveau van objectieve financiële geletterdheid geassocieerd is met een 18.8 procentpunten hogere kans dat de respondent aan pensioenplanning (en pensioensparen) zal doen. Dit model bevestigt dus met 99 procent

betrouwbaarheid de eerste hypothese van deze masterproef, die stelt dat objectieve financiële geletterdheid een positieve invloed heeft op pensioenplanning.

Ook leeftijd en inkomen hebben een significante invloed op pensioenplanning. Individuen tussen de 55 en 64 jaar zullen significant meer aan pensioenplanning (en pensioensparen) doen dan 18-24 jarigen. Individuen met een individueel jaarlijks netto inkomen van meer dan 15 000 euro zullen significant meer aan pensioenplanning (en pensioensparen) doen dan individuen met een jaarlijks netto inkomen van minder dan 15 000 euro. Bij inkomen is er echter wel een bepaalde grens: er is niet voldoende statistische kracht om aan te tonen dat individuen die meer verdienen dan 200 000 euro, ook meer aan pensioenplanning (en pensioensparen) zullen doen dan individuen met een inkomen van minder dan 15 000 euro.

4.2.3. Bespreking model 3 – Basisgeletterdheid en geavanceerde geletterdheid

In de derde kolom van tabel 4 wordt model 3 weergegeven. Dat model geeft een meervoudige lineaire regressie weer met afhankelijke variabele pensioensparen en onafhankelijke variabelen basisgeletterdheid, geavanceerde geletterdheid en de controlevariabelen. De adjusted R^2 van deze regressie is 0.205, wat betekent dat 20.5% van de variantie in pensioenplanning verklaard kan worden door de basisgeletterdheid, de geavanceerde geletterdheid en de controlevariabelen. Ook voor deze regressie werd er een F-test uitgevoerd met vrijheidsgraden 17 en 211, waaruit een F-waarde van 4.274 voorkomt die significant is op het 0.01% significantieniveau. Ook hier draagt het regressiemodel dus significant bij tot de verklaring van de afhankelijke variabelen. Vervolgens wordt er gekeken naar de VIF-waarden van de onafhankelijke variabelen: de basisgeletterdheid en de geavanceerde geletterdheid kennen VIF-waarden van respectievelijk 1.538 en 1.610. Ook hier worden waarden tussen 1 en 5 over het algemeen als acceptabel beschouwd, ondanks dat deze milde multicollineariteit weergeven (Latham, 2023). Dit geldt ook voor de controlevariabelen, behalve voor de inkomenscategorie 30 000 tot 50 000 euro, die een VIF-waarde van 6.277 kent. Ook uit deze regressie werd de laagste inkomenscategorie (< 15 000 euro) reeds verwijderd om multicollineariteit te vermijden.

In deze regressie heeft geavanceerde geletterdheid namelijk een significante en positieve invloed ($\beta = 0.164$) op pensioenplanning, dat significant is op het 5% significantieniveau. De omvang van deze coëfficiënt impliceert dat een stijging van één standaarddeviatie in geavanceerde geletterdheid geassocieerd is met een 16.4 procentpunt verhoging in de kans dat de respondent aan pensioenplanning (en pensioensparen) zal doen. Model 3 bevestigt met 95% betrouwbaarheid de tweede hypothese van deze masterproef: geavanceerde geletterdheid heeft een positieve invloed op pensioenplanning in België. Er is in dit model echter niet voldoende statistische kracht om aan te tonen dat de basisgeletterdheid van een individu een significant effect heeft op pensioenplanning in België.

Daarnaast kennen ook in dit model de leeftijdscategorie 55 – 64 jaar ($\beta = 0.330$) en de inkomenscategorieën 15 000 – 30 000 euro ($\beta = 0.271$), 30 000 – 50 000 euro ($\beta = 0.406$), 50 000 – 100 000 euro ($\beta = 0.318$) en 100 000 – 200 000 euro ($\beta = 0.200$) significante

regressiecoëfficiënten. Deze coëfficiënten zijn net als in model 2 positief en zijn ook van dezelfde grootte.

4.2.4. Bespreking Model 4 – Subjectieve financiële geletterdheid

Model 4 in tabel 4 geeft dezelfde regressie weer als model 2, maar met een andere onafhankelijke variabele. De afhankelijke variabele in model 4 is nog steeds pensioenplanning, maar de onafhankelijke variabele is subjectieve financiële geletterdheid in dit model. Ook de controlevariabelen worden mee opgenomen in de regressie. De adjusted R^2 van dit model is 0.211, wat betekent dat 21.1% van de variantie in pensioensparen verklaard wordt door subjectieve financiële geletterdheid en de controlevariabelen. De F-waarde van deze regressie is 4.576 (16 en 212 vrijheidsgraden) en deze waarde is significant op het 0.01%, wat betekent dat dit regressiemodel significante verklarende variabelen bevat. De VIF-waarde van de onafhankelijke variabele subjectieve financiële geletterdheid bedraagt 1.104, wat wijst op een zeer milde multicollineariteit, die in het algemeen als acceptabel wordt beschouwd. Voor de controlevariabelen geldt in dit model hetzelfde als in model 2 en model 3: enkel de inkomenscategorie 30 000 – 50 000 euro kent een VIF-waarde van meer dan 5 (VIF = 6.264), wat wijst op een significante multicollineariteit. Ook in deze regressie werd echter de laagste inkomenscategorie verwijderd om multicollineariteit tegen te gaan. De overige controlevariabelen kennen VIF-waarden die schommelen tussen 1.161 en 4.402, wat als algemeen acceptabel wordt beschouwd ondanks de milde multicollineariteit die aanwezig kan zijn (Latham, 2023).

Model 4 suggereert dat subjectieve financiële geletterdheid een belangrijke *driver* is bij pensioenplanning, naast de effecten van geslacht, leeftijd, arbeidsstatus, opleiding en inkomen. Subjectieve financiële geletterdheid heeft in deze regressie namelijk een positief effect op pensioensparen ($\beta = 0.179$), dat significant is op het 1% significantieniveau. De grootte van deze coëfficiënt suggereert dat een stijging van één standaarddeviatie in het niveau van subjectieve financiële geletterdheid geassocieerd is met een hogere kans van 17.9 procentpunten dat de respondent aan pensioenplanning (en pensioensparen) zal doen. Dat betekent dat model 4 de derde hypothese van deze masterproef bevestigt: subjectieve financiële geletterdheid heeft een positieve invloed op pensioensparen in België.

Net zoals in de vorige modellen hebben ook in dit model de controlevariabelen leeftijd en inkomen positieve en significante regressiecoëfficiënten. De leeftijdscategorie 55-64 jaar kent een positieve regressiecoëfficiënt ($\beta = 0.270$) die significant is op het 1% significantieniveau, wat wil zeggen dat individuen in de leeftijdscategorie 55-64 jaar een 27 procentpunt hogere kans hebben om aan pensioenplanning (en pensioensparen) te doen dan 18-24 jarigen. Er is niet voldoende statistische kracht om aan te tonen dat de overige leeftijdscategorieën meer aan pensioenplanning doen dan 18-24 jarigen. Daarnaast zullen individuen met een inkomen van meer dan 15 000 euro meer aan pensioenplanning (en pensioensparen) doen dan individuen met een inkomen van minder dan 15 000 euro, tenzij het individu een inkomen heeft van 200 000 euro want dan is deze invloed niet significant.

4.2.5. Bespreking Model 5 – Moderator Risicoaversie

Model 5 in tabel 4 geeft een regressie weer met de afhankelijke variabele pensioenplanning, de onafhankelijke variabele objectieve financiële geletterdheid, de controlevariabelen en de moderator risicoaversie. De adjusted R^2 van deze regressie bedraagt 0.2835, wat betekent dat 28.35% van de variantie in pensioensparen verklaard wordt door de objectieve financiële geletterdheid, de moderator risicoaversie en de controlevariabelen. Deze waarde is vrij laag want R^2 kan alle waarden aannemen van 0 tot en met 1, waarbij 0 aangeeft dat het model de uitkomst niet voorspelt en 1 aangeeft dat het model de uitkomst volledig voorspelt (Scharwächter, 2022). Een hogere waarde van R^2 kan bekomen worden door meer controlevariabelen op te nemen in de regressie, zodat het model een groter deel van de variantie in pensioensparen verklaart. De F-waarde van deze regressie bedraagt 3.9143 en is statistisch significant op het 0.01% significantieniveau, wat wil zeggen dat de onafhankelijke variabelen in dit model een significant verklarend effect hebben op de afhankelijke variabele pensioensparen.

Deze regressie heeft echter niet voldoende statistische kracht om te stellen dat risicoaversie een modererend effect heeft op de relatie tussen objectieve financiële geletterdheid en pensioensparen. Model 5 verworpt dus de vierde hypothese van deze masterproef, die stelt dat risicoaversie de relatie tussen financiële geletterdheid en pensioensparen versterkt. Enkele controlevariabelen hebben wel nog steeds een positieve significante invloed op pensioensparen: de leeftijdscategorie 55-64 jaar ($\beta = 1.5426$), de inkomenscategorie 30 000 – 50 000 euro ($\beta = 1.566$) en de inkomenscategorie 100 000 – 200 000 euro ($\beta = 2.7021$) hebben een regressiecoëfficiënt die significant is op het 1% significantieniveau, en de inkomenscategorieën 15 000 – 30 000 euro ($\beta = 1.2493$) en 50 000 – 100 000 euro ($\beta = 1.5879$) zijn significant op het 5% significantieniveau.

Tabel 4: Afhankelijke variabele – Pensioenplanning²

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5
Controlevariabelen					
Geslacht	0,112	0.064	0.060	0.058	0.2639
Leeftijdscategorie 25 – 34 jaar	0.070	0.104	0.107	0.063	0.4591
Leeftijdscategorie 35 – 44 jaar	0.057	0.094	0.091	0.045	0.4618
Leeftijdscategorie 45 – 54 jaar	0.032	0.088	0.086	0.046	0.2377
Leeftijdscategorie 55 – 64 jaar	0.281**	0.329***	0.330***	0.270**	1.5426**
Leeftijdscategorie 65 jaar en ouder	0.012	0.027	0.026	0.032	0.9857
Werknemer	0.048	0.069	0.070	0.077	0.1324
Ambtenaar	-0.016	-0.005	-0.006	0.000	-0.1308
Hogeschool	0.052	0.012	0.013	0.055	0.0618
Universiteit	0.046	-0.015	-0.014	0.036	-0.0448
Doctoraat	0.006	-0.034	-0.035	-0.002	-0.4812
Inkomenscategorie 15 000 – 30 000 euro	0.271*	0.276*	0.271*	0.253*	1.2493*
Inkomenscategorie 30 000 – 50 000 euro	0.425**	0.407**	0.406**	0.410**	1.5666**
Inkomenscategorie 50 000 – 100 000 euro	0.352**	0.321*	0.318*	0.338**	1.5879*
Inkomenscategorie 100 000 – 200 000 euro	0.222**	0.202**	0.200**	0.208**	2.7021**
Inkomenscategorie meer dan 200 000 euro	0.045	0.056	0.055	0.042	1.2942
Onafhankelijke variabelen					
Objectieve financiële geletterdheid		0.188**			0.0597
Basis financiële kennis			0.047		
Geavanceerde financiële kennis			0.164*		
Subjectieve financiële geletterdheid				0.179**	
Moderatie					
Risicoaversie					0.0166
Adjusted R ²	0.185	0.208	0.205	0.211	0.2835
F	4.239	4.512	4.274	4.576	3.9143
Significantie	< 0.001	<0.001	< 0.001	< 0.001	0.000

² *** voor 0,1%, ** voor 1%, * voor 5% en † voor 10% significantie

5. Discussie

Deze masterproef tracht een bijdrage te leveren aan de bestaande literatuur door de relatie tussen financiële geletterdheid en pensioenplanning te onderzoeken in België. Hoewel men deze relatie reeds in vele Europese landen had onderzocht, was het toch noodzakelijk om dit onderzoek te herhalen in België. Men kan stellen dat het pensioenstelsel van België, dat gebaseerd is op drie pijlers, gelijkaardig is aan dat van andere Europese landen, maar dat is niet het geval. De tweede en derde pijler (aanvullend en individueel pensioensparen) worden in België namelijk volledig uitgekeerd bij de pensionering, terwijl dit in andere landen via jaarlijkse of maandelijks uitkeringen gebeurt (Grommen, 2023). Door dit fenomeen ontstaat er een kans dat dit bedrag sneller wordt "opgeleefd" door de gepensioneerde, waardoor de pensioenplanning in België kan verschillen van de pensioenplanning in andere landen (Grommen, 2013). De relatie tussen financiële geletterdheid en pensioenplanning kan hierdoor verschillen in België en daarom is het juist zo belangrijk deze relatie ook in België wordt onderzocht.

De eerste hypothese van deze masterproef luidde als volgt: *"Financiële geletterdheid heeft een positief effect op pensioensparen bij Belgische particulieren."* Deze hypothese werd gebaseerd op de bestaande literatuur die deze positieve relatie reeds bevestigden in andere Europese landen zoals Nederland (Van Rooij et al., 2011a; Van Rooij et al., 2011b), Duitsland (Bucher-Koenen & Lusardi, 2011), Italië (Fornero & Monticone, 2011) en Zwitserland (Brown & Graf, 2013) en niet-Europese landen zoals de Verenigde Staten (Lusardi & Mitchell, 2011) en China (Niu et al., 2020). Deze masterproef bevestigt dat ook in België individuen met een hoger niveau van financiële geletterdheid meer aan pensioenplanning zullen doen. Dat is een belangrijke bevinding gezien de verschillen in uitbetaling van de tweede en derde pijler.

Van Rooij et al. (2011b) toonden in Nederland aan dat de geavanceerde geletterdheid index in hun regressie op pensioenplanning alle beschrijvende kracht opnam en het effect van de basisgeletterdheid volledig teniet deed. Op basis van deze bevinding werd de eerste hypothese van deze masterproef opnieuw getest, met een andere maatstaf voor financiële geletterdheid. De objectieve financiële geletterdheid werd opgesplitst in een basis geletterdheid en een geavanceerde geletterdheid. Ook na de opsplitsing kan deze positieve relatie tussen financiële geletterdheid en pensioenplanning bij Belgische particulieren bevestigd worden. Deze maatstaf toont aan dat de invloed van objectieve financiële geletterdheid voornamelijk afkomstig blijkt te zijn van de geavanceerde geletterdheid - die een significante positieve invloed heeft op pensioenplanning - en dus niet zozeer van de basisgeletterdheid. Wanneer een individu geavanceerde financiële concepten zoals volatiliteit, risicospreiding, de beurs, fondsen en obligatieprijzen beter begrijpt, zal hij of zij dus meer aan pensioenplanning (en pensioensparen) doen.

Op basis van voorgaande literatuur kan er worden gesteld dat niet enkel de werkelijke (objectieve) financiële geletterdheid van een individu van invloed is op zijn of haar pensioenplanning, maar ook de subjectieve financiële geletterdheid (Van Rooij et al., 2012; Henager & Cude, 2016). Er werd daarom geopteerd om ook deze maatstaf van financiële geletterdheid te gebruiken om de vooropgestelde hypothese te testen. De data die verzameld werd in het kader van deze masterproef bevestigt dat ook deze maatstaf voor financiële geletterdheid een significant, positief effect blijkt te

hebben op pensioenplanning bij Belgische particulieren. Deze bevinding toont aan dat individuen die van zichzelf denken dat ze een hoger niveau van financiële kennis hebben, ook meer aan pensioenplanning doen in België. Dat kan worden verklaard door het zelfvertrouwen van een individu: het hoge zelfvertrouwen van individuen motiveert hen niet alleen om zich meer voor te bereiden op het maken van een pensioenplan, maar ook om het pensioenplan effectief uit te voeren (Chen en Chen, 2023). Yeh en Ling (2022) suggereren zelfs dat de rol die zelfvertrouwen speelt bij iemands pensioenplanning, groter kan zijn dan de rol die werkelijke financiële kennis erin speelt. Individen met weinig zelfvertrouwen daarentegen zijn vaak te bescheiden en zullen door dat gebrek aan zelfvertrouwen geen pensioenplan opstellen (Chen en Chen, 2023). Daarnaast zijn overmoedige individuen zich ook eerder bewust van de waarde van hun pensioenspaargelden (Chen en Chen, 2023). Wellicht zorgt dat fenomeen ervoor dat zij een lage waarde sneller opmerken dan bescheiden individuen en daardoor ook vaker een pensioenplan zullen opstellen.

Er werd daarnaast ook verwacht dat risicoaversie een modererend effect zou hebben op de relatie tussen financiële geletterdheid en pensioenplanning. De vierde hypothese van deze masterproef luidde daarom als volgt: *"Risicoaversie modereert de relatie tussen financiële geletterdheid en pensioenplanning op een positieve manier, waarbij de relatie sterker wordt indien het individu risicoaverser is."* Deze hypothese kon echter niet bevestigd worden op basis van de verzamelde data. Mogelijk is de invloed van risicoaversie op de relatie tussen financiële geletterdheid en pensioenplanning complexer dan aanvankelijk gedacht. Daarnaast is het ook mogelijk dat andere factoren een rol spelen die de verwachte modererende werking van risicoaversie overschaduwen: individuen met een hoog niveau van financiële geletterdheid zouden bijvoorbeeld zo goed geïnformeerd kunnen zijn dat hun pensioenplanning niet significant beïnvloed wordt door hun mate van risicoaversie. Bovendien kunnen persoonlijke omstandigheden, zoals de beschikbaarheid van andere financiële bronnen of sociale steun, de impact van risicoaversie op pensioenplanning verminderen, wat een derde mogelijke verklaring kan zijn voor het gebrek aan bevestiging van deze hypothese.

Tot slot werden er ook controlevariabelen opgenomen in alle regressies, om *omitted variable bias* te vermijden. Zowel leeftijd als inkomen bleken een significant effect te hebben op pensioensparen in alle geteste regressies. Individen in de leeftijdscategorie 55-64 jaar blijken significant meer aan pensioensparen te doen dan individuen met een leeftijd tussen 18 en 24 jaar. Deze bevinding ligt in lijn met de bevindingen van Clark et al. (2009), Hershey et al. (2010) en Kumar et al. (2019) die stellen dat oudere individuen actiever betrokken zijn bij hun pensioenplanning dan jongere individuen. Kumar et al. (2019) stellen dat pensionering voor jonge individuen een gebeurtenis in de verte kan lijken, wat een mogelijke verklaring is voor dit fenomeen. Daarnaast hebben jongeren vaak ook niet dezelfde financiële buffer als oudere individuen om aan pensioensparen te doen, wat een tweede mogelijke verklaring hiervoor kan zijn. De huidige pensioenleeftijd in België ligt op dit moment op 65 jaar, wat kan verklaren waarom enkel de leeftijdscategorie 55-64 jaar een significant effect kent. Deze leeftijdsgroep is zich wellicht het meest bewust van de noodzaak om aanvullende pensioenvoorziening op te bouwen, omdat hun pensionering zeer dichtbij komt. Daarnaast blijkt ook inkomen een significant effect te hebben op pensioenplanning in België. Alle inkomenscategorieën behalve de categorie "> 200 000 euro per jaar" kennen een significante coëfficiënt in alle regressies.

Dat wil zeggen dat individuen met een inkomen in deze categorieën meer aan pensioensparen zullen doen dan individuen met een inkomen van minder dan 15 000 euro per jaar. Meerdere auteurs toonden aan dat een hoger inkomen samenhangt met een grotere betrokkenheid bij pensioenplanning (Bucher-Koenen & Lusardi, 2011, Kumar et al., 2019). Een eerste mogelijke verklaring hiervoor is dat individuen met een lager inkomen, niet voldoende financiële middelen hebben, waardoor ze minder of helemaal niet aan pensioenplanning kunnen doen. Daarnaast berekenen individuen met een hoger inkomen vaker hun spaarnoden dan individuen met een lager inkomen (Bucher-Koenen & Lusardi, 2011). Individen met een inkomen van meer dan 200 000 euro per jaar hebben mogelijk voldoende middelen om de gewenste levensstandaard na pensionering te behouden, waardoor deze inkomenscategorie geen significante regressiecoëfficiënt kent.

6. Beperkingen en aanbevelingen voor verder onderzoek

Deze masterproef kent enkele beperkingen. Allereerst wordt het onderzoek beperkt door de geografische reikwijdte van de dataverzameling, aangezien de verspreiding van de vragenlijst hoofdzakelijk is uitgevoerd door twee studenten en hun kennissen uit Limburg. Hierdoor is de steekproefpopulatie waarschijnlijk overwegend samengesteld uit Vlaamse respondenten, voornamelijk afkomstig uit de provincie Limburg. Dat resulteert in een gebrek aan representativiteit voor de Belgische en zelfs Vlaamse populatie, aangezien Wallonië en andere Vlaamse provincies mogelijk ondervertegenwoordigd zijn in dit onderzoek. Dit gebrek dient in overweging te worden genomen bij de interpretatie van de onderzoeksresultaten en bij het generaliseren van de bevindingen naar België. Een aanbeveling voor toekomstig onderzoek is bijgevolg om de relatie tussen financiële geletterdheid en pensioenplanning in België te onderzoeken bij een representatieve steekproef, zodat de conclusies generaliseerbaar zijn voor alle Belgische particulieren.

Daarnaast werd de pensioenhervorming op 4 april 2024 - twee dagen na het afsluiten van de vragenlijst - definitief goedgekeurd door het parlement. Het nieuwe systeem zal op 1 januari 2025 in werking treden en dat brengt verschillende nieuwe regels met zich mee die zullen gelden voor wie op dat moment 54 jaar of jonger is. Zo wordt er bijvoorbeeld een pensioenbonus ingevoerd voor Belgen die langer werken dan verplicht is, het minimumpensioen zal worden berekend op basis van effectieve werkdagen en de pensioenen van ambtenaren zullen de loonstijging van werkende ambtenaren (perequatie) niet meer volgen. De pensioenplanning van Belgen kan in de toekomst dus beïnvloed worden door deze nieuwe regels: Belgen die ervoor kiezen om langer te werken en de pensioenbonus te ontvangen, zullen wellicht minder aan pensioenplanning doen. Het kan interessant zijn om dit onderzoek te herhalen om op die manier mogelijke trends waar te nemen.

Tot slot gaat deze masterproef ook niet dieper in op het identificeren van specifieke demografische groepen die vatbaar zijn voor een lage mate van financiële geletterdheid in België, in tegenstelling tot vergelijkbare studies in andere landen zoals Van Rooij et al. (2011b), Bucher-Koenen en Lusardi (2011) en Fornero en Monticone (2011). Deze subgroepen van de bevolking lopen door onvoldoende financiële kennis en vaardigheden namelijk het risico om bepaalde uitdagingen omtrent pensioenplanning niet naar behoren te kunnen aanpakken (Fornero & Monticone, 2011).

7. Theoretische en praktische implicaties

Dit onderzoek kan een aanzet zijn om financiële geletterdheid en pensioenplanning op grotere schaal in België te onderzoeken. Op die manier kunnen individuen met een laag niveau van financiële geletterdheid worden geïdentificeerd en kunnen beleidsmakers het niveau van financiële geletterdheid van deze individuen proberen te verhogen. Deze masterproef toont aan dat vooral kennis over geavanceerde financiële onderwerpen een belangrijke rol speelt in de pensioenplanning van Belgische particulieren en dat beleidsmakers dus concreet via educatieve programma's kunnen inzetten op kennis over financiële onderwerpen zoals volatiliteit, risicospreiding, de beurs, fondsen en obligatieprijzen.

8. Conclusie

Deze masterproef tracht een bijdrage te leveren aan de literatuur door de relatie tussen financiële geletterdheid en pensioenplanning in België te onderzoeken, met bijzondere aandacht voor de mogelijke modererende rol van risicoaversie. Het onderzoek werd gemotiveerd door de huidige vergrijzingsgolf en de hoge afhankelijkheid van de overheidspensioenen bij Belgische 65-plussers die de eerste pijler van het wettelijke pensioen onder druk zetten.

Op basis van een literatuurstudie werd er verondersteld dat financiële geletterdheid, net zoals in andere landen, een positieve invloed heeft op de pensioenplanning bij Belgische particulieren en dat deze relatie wordt versterkt wanneer het individu risicoavers is.

De resultaten bevestigen dat financiële geletterdheid een positief effect heeft op pensioensparen bij Belgische particulieren. Zowel objectieve als subjectieve financiële geletterdheid blijken significant bij te dragen aan de pensioenplanning. Met name het begrip van geavanceerde financiële concepten zoals volatiliteit, risicospreiding en de werking van de beurs blijkt een grote rol te spelen in de pensioenplanning van Belgische particulieren.

Hoewel verwacht werd dat risicoaversie een modererend effect zou hebben op deze relatie, kon dit niet worden bevestigd op basis van de verzamelde data. Mogelijke verklaringen hiervoor kunnen liggen in de complexiteit van de interactie tussen financiële geletterdheid, risicoaversie en andere persoonlijke omstandigheden die de pensioenplanning beïnvloeden.

Deze bevindingen benadrukken het belang van financiële educatie en bewustwording met betrekking tot pensioenplanning, vooral gezien de toenemende individualisering van de verantwoordelijkheid voor het pensioeninkomen. Effectieve educatieve programma's kunnen niet alleen bijdragen aan de financiële zelfredzaamheid van individuen, maar ook de druk op de publieke pensioenstelsels verminderen waardoor de duurzaamheid van de overheidsfinanciën op lange termijn wordt bevorderd. Deze bevindingen bieden waardevolle inzichten voor beleidsmakers bij het ontwikkelen van dergelijke programma's en het bevorderen van een stabiele en duurzame pensioenstructuur in België.

Referentielijst

AG Insurance (z.d.). *Pensioenpijlers alle 4 uitgelegd*.

<https://www.aginsurance.be/Retail/nl/pensioen/voorbereiding/Paginas/pensioenpijlers.aspx>

Alessie, R., Van Rooij, M., & Lusardi, A. (2011). Financial literacy and retirement preparation in the Netherlands. *Journal of Pension Economics & Finance*, 10(4), 527-545.

Asaad, C. T. (2015). Financial literacy and financial behavior: Assessing knowledge and confidence. *Financial Services Review*, 24(2), 101-117.

Belga. (23/10/2019). *Slechts zes procent van Belgen denkt dat wettelijk pensioen zal volstaan*. Het Laatste Nieuws.

<https://www.hln.be/geld/slechts-zes-procent-van-belgen-denkt-dat-wettelijk-pensioen-zal-volstaan~a5dad6b4b/>

BrightPensioen (z.d.). Verschillen tussen tweede en derde pijler pensioen.

<https://www.wikifin.be/nl/pensioen-en-pensioenvoorbereiding/aanvullend-pensioen/hoe-kan-je-een-aanvullend-pensioen-opbouwen>

Brown, M., & Graf, R. (2013). Financial Literacy and Retirement Planning in Switzerland. *Numeracy*, 6(2).

Bucher-Koenen, T., & Lusardi, A. (2011). Financial literacy and retirement planning in Germany. *Journal of Pension Economics & Finance*, 10(4), 565-584.

Chen, B., & Chen, Z. (2023). Financial Literacy Confidence and Retirement Planning: Evidence from China. *Risks*, 11(2), 46.

Clark, G.L., Knox-Hayes, J. and Strauss, K. (2009), "Financial sophistication, salience, and the scale of deliberation in UK retirement planning", *Environment and Planning A*, Vol. 41 No. 10, pp. 2496-2515.

Ćumurović, A., & Hyll, W. (2019). Financial literacy and self-employment. *Journal of consumer affairs*, 53(2), 455-487.

Deroose, M., Melyn, W., Stinglhamber, P., & Van Parys, S. (2023). Is public spending on pensions in Belgium sustainable? A comparison with other euro area countries. *NBB Economic Review*, 9, 1-31.

Federale pensioendienst. (z.d.). *Heb ik recht op een pensioen?* <https://www.sfpd.fgov.be/nl/recht-op-pensioen>

- Fornero, E., & Monticone, C. (2011). Financial literacy and pension plan participation in Italy. *Journal Of Pension Economics & Finance*, 10(4), 547–564.
- Grable, J. E., & Joo, S. H. (1997). Determinants of risk preference: Implications for family and consumer science professionals. *Family Economics and Resource Management Biennial*, 2(1), 19-24.
- Grommen, S. (2023, 14 december). Nergens zijn 65-plussers zo afhankelijk van hun wettelijk pensioen als in België. VRTNWS. <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2023/12/14/nergens-steunen-65-plussers-voor-hun-inkomen-meer-op-hun-overheid/>
- Hasler, A., Lusardi, A. (2017). The gender gap in financial literacy: A global perspective. Global Financial Literacy Excellence Center, The George Washington University School of Business.
- Henager, R., & Cude, B. J. (2016). Financial Literacy and Long-and Short-Term Financial Behavior in Different Age Groups. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 27(1), 3-19.
- Hershey, D.A., Henkens, K. and Van Dalen, H.P. (2010), "Aging and financial planning for retirement: interdisciplinary influences viewed through a cross-cultural lens", *The International Journal of Aging and Human Development*, Vol. 70 No. 1, pp. 1-38.
- Hira, T. K., Rock, W. L., & Loibl, C. (2009). Determinants of retirement planning behaviour and differences by age. *International Journal of Consumer Studies*, 33(3), 293-301.
- Kaiser, T., & Menkhoff, L. (2017). Does financial education impact financial literacy and financial behavior, and if so, when? *The World Bank Economic Review*, 31(3), 611–630.
- Kumar, S., Tomar, S., & Verma, D. (2019). Women's financial planning for retirement. *International Journal of Bank Marketing*, 37(1), 120–141.
- Latham, A. (2023, 1 augustus). *Understanding Variance Inflation Factor: A Key Metric in Statistical Analysis*. <https://www.supermoney.com/encyclopedia/variance-inflation-factor>
- López, S. F., Búa, M. V., González, L. O., & Santomil, P. D. (2015). Exploring the gender effect on Europeans' retirement savings. *Feminist Economics*, 21(4), 118–150.
- Lusardi, A., & Mitchell, S. (2011). Financial literacy and retirement planning in the United States. *Journal of Pension Economics & Finance* 10: 509–25.
- Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2014). The Economic Importance of Financial Literacy: Theory and evidence. *Journal of Economic Literature*, 52(1), 5–44.

Mahdzan, N. S., Mohd-Any, A. A., & Chan, M. (2017). The Influence of Financial Literacy, Risk Aversion and Expectations on Retirement Planning and Portfolio Allocation in Malaysia. *Gadjah Mada International Journal Of Business*, 19(3), 267-288.

Meertens, R. M., & Lion, R. (2008). Measuring an Individual's Tendency to Take Risks: The Risk Propensity Scale¹. *Journal of Applied Social Psychology*, 38(6), 1506-1520.

Niu, G., Zhou, Y., & Gan, H. (2020). Financial literacy and retirement preparation in China. *Pacific-Basin Finance Journal*, 59, 101262.

Pavia, S., & Grima, S. (2019). Retirement planning: a literature review. *Contemporary Issues in Behavioral Finance*, 101, 97-138.

Belgium.be (z.d.). *Pensioen*.

https://www.belgium.be/nl/werk/pensioen_en_einde_loopbaan/pensioen.

PensionStat.be (z.d.). *Pensioenstelsels*.

<https://www.pensionstat.be/nl/kerncijfers/wettelijk-pensioen/pensioenstelsels>

Rey-Ares, L., Fernández-López, S. and Vivel, M. (2018), "The influence of social models on retirement savings: evidence for European countries", *Social Indicators Research*, Vol. 136 No. 1, pp. 247-268

Rostamkalaei, A., Nitani, M., & Riding, A. (2019). Self-employment, financial knowledge, and retirement planning. *Journal Of Small Business Management*, 60(1), 63-92.

Scharwächter, V. (2022, 05 juli). *Coefficient of Determination (R^2) |Betekenis & Voorbeelden*. Scribbr. <https://www.scribbr.nl/statistiek/determinatiecoefficient/>

Stawski, R.S., Hershey, D.A. and Jacobs-Lawson, J.M. (2007), Goal clarity and financial planning activities as determinants of retirement savings contributions, *The International Journal of Aging and Human Development*, Vol. 64 No. 1, pp. 13-32.

Tomar, S., Baker, H. K., Kumar, S., & Hoffmann, A. O. (2021). Psychological determinants of retirement financial planning behavior. *Journal of Business Research*, 133, 432-449.

Van Rooij, M., Lusardi A., & Alessie R. (2011a). Financial Literacy and Stock Market Participation. *Journal of Financial Economics*, 101 (2): 449-472.

Van Rooij, M., Lusardi, A., & Alessie, R. (2011b). Financial literacy and retirement planning in the Netherlands. *Journal of Economic Psychology*, 32(4), 593-608.

Van Rooij, M., Lusardi, A., & Alessie, R. J. (2012). Financial literacy, retirement planning and household wealth. *The Economic Journal*, 122(560), 449-478.

Vivel-Búa, M., Rey-Ares, L., Lado-Sestayo, R., & Fernández-López, S. (2019). Financial planning for retirement: the role of income. *International Journal of Bank Marketing*, 37(6), 1419-1440.

Wikifin (2023, 30 augustus). *Hoe kan je een aanvullend pensioen opbouwen?*
<https://www.wikifin.be/nl/pensioen-en-pensioenvoorbereiding/aanvullend-pensioen/hoe-kan-je-een-aanvullend-pensioen-opbouwen>

Yeh, T. M., & Ling, Y. (2022). Confidence in financial literacy, stock market participation, and retirement planning. *Journal of Family and Economic Issues*, 43(1), 169-186.

Appendix:

Algemene vragen:

Wat is uw geslacht?

- Man
- Vrouw
- X

Wat is uw leeftijd?

- Jonger dan 18 jaar
- 18 – 24 jaar
- 25 – 34 jaar
- 35 – 44 jaar
- 45 – 54 jaar
- 65 jaar en ouder

Wat is uw hoogst behaalde diploma?

- Geen
- Secundair of lager
- Professionele bachelor (hoge school)
- Academische bachelor
- Academische master
- Doctoraat

Kadert dat diploma binnen een economische opleiding?

- Ja
- Nee

Wat is uw huidige arbeidsstatus?

- Student
- Werknemer
- Ambtenaar
- Zelfstandige
- Gepensioneerde
- Werkloos

Hoeveel bedraagt uw totaal individueel jaarlijks netto-inkomen ongeveer? (Totaal inkomen is inkomen uit arbeid, uit vermogen, uit vastgoed, etc.)

- Geen
- < €15.000
- €15.000 - €30.000
- €30.000 - €50.000
- €50.000 - €100.000
- €100.000 - €200.000

- > €200.000

Hoeveel kinderen hebt u ten laste?

- Geen
- 1
- 2
- 3
- 4
- 5
- 6
- 7
- 8
- 9
- 10

Bent u eigenaar van een woning?

- Ja, ik ben eigenaar van een woning en verblijf hier ook.
- Ja, ik ben eigenaar van een woning maar verhuur deze.
- Ja, ik ben eigenaar van meerdere woningen.
- Nee.

Welke van de volgende beweringen beschrijft het best hoeveel financieel risico u bereid bent te nemen met uw reservegeld? (Reservegeld is geld dat u gebruikt om te sparen of te investeren.)

- Ik neem aanzienlijke financiële risico's in de verwachting een aanzienlijk rendement te behalen.
- Ik neem bovengemiddelde financiële risico's in de verwachting een bovengemiddeld rendement te behalen.
- Ik neem gemiddelde financiële risico's in de verwachting van een gemiddeld rendement.
- Ik ben niet bereid om financiële risico's te nemen.
- Ik spaar en investeer niet.

Risicobereidheidsschaal (*Risk Propensity Scale*)

In welke mate bent u het eens met de volgende stellingen?

(1 = volledig oneens, 7 = volledig eens)

- Veiligheid voorop (*Safety first*)
- Ik neem geen risico's met mijn gezondheid
- Ik geef er de voorkeur aan risico's te vermijden
- Ik neem regelmatig risico's
- Ik houd er echt niet van om niet te weten wat er gaat gebeuren
- Ik zie risico's als een uitdaging
- Ik beschouw mezelf als een ... (1 = risicovermijder, 1 = risicozoeker)

Subjectieve financiële geletterdheid

Hoe schat u uw algemene financiële kennis in op een schaal van 1 tot 7?

(1 = zeer slecht, 7 zeer goed)

Objectieve financiële geletterdheid – Basiskennis

	%	Aantal
SamRente1 - Stel, u heeft €100 op een spaarrekening staan en de rente is 2% per jaar. Hoeveel denk je dat je na 5 jaar op de rekening zou hebben staan als je het geld zou laten groeien? • <u>Meer dan €102</u> • Precies €102 • Minder dan €102 • Ik weet het niet	86,9%	199
Inflatie - Stel dat de rente op uw spaarrekening 1% per jaar is en de inflatie 2% per jaar. Hoeveel zou u na 1 jaar kunnen kopen met het geld op deze rekening? • Meer dan vandaag • Precies hetzelfde • <u>Minder dan vandaag</u> • Ik weet het niet	78,6%	180
Samrente2 - Stel, u heeft €100 op een spaarrekening staan en de rente is 20% per jaar. Hoeveel denk je dat je na 5 jaar op de rekening zou hebben staan als je het geld zou laten groeien? • <u>Meer dan €200</u> • Precies €200 • Minder dan €200 • Ik weet het niet/ Ik weiger te antwoorden	73,8%	169
Geldillusie - Ervan uitgaande dat zowel uw inkomen als de prijzen van alle goederen tegen 2030 zouden verdubbelen: Hoeveel zou u in 2030 met uw inkomen kunnen kopen? • Meer dan vandaag • <u>Zoveel als vandaag</u> • Minder dan vandaag • Ik weet het niet/ Ik weiger te antwoorden	65,1%	149

Objectieve financiële geletterdheid – Geavanceerde kennis

	%	Aantal
Volatiliteit - Welke van de volgende activa vertoont normaal gesproken de grootste schommelingen in de loop van de tijd? • Spaarrekeningen • Obligaties • <u>Aandelen</u> • Ik weet het niet	86%	197
Risicospreiding - Het kopen van een aandeel van één bedrijf levert meestal een veiliger rendement op dan een aandelenfonds. Waar of niet waar? • Waar • <u>Niet waar</u> • Ik weet het niet	73,4%	168
Beurs – Welke van de volgende uitspraken beschrijft de belangrijkste functie van de aandelenmarkt? • De aandelenmarkt helpt bij het voorspellen van aandelen inkomsten. • De beurs leidt tot een stijging van de koers van aandelen. • <u>De beurs brengt mensen die aandelen willen kopen samen met mensen die aandelen willen verkopen.</u> • Geen van bovenstaande. • Ik weet het niet	56,3%	129
Fondsen - Welke van de volgende beweringen is correct? • Als men eenmaal in een beleggingsfonds belegt, kan men het geld het eerste jaar niet opnemen. • <u>Beleggingsfondsen kunnen in verschillende activa beleggen, bijvoorbeeld in zowel aandelen als obligaties.</u> • Beleggingsfondsen betalen een gegarandeerd rendement, dat afhangt van hun prestaties in het verleden. • Geen van bovenstaande. • Ik weet het niet	55%	126
Obligatieprijzen - Als de marktrente daalt, wat gebeurt er dan gewoonlijk met de obligatiekoersen? • <u>Stijgen</u> • Dalen • Blijven hetzelfde • Geen van bovenstaande	35,4%	81

-
- Ik weet het niet/ Ik weiger te antwoorden.
-

Pensioenplanning

(Pensioenplanning)

- Er zijn berekeningen gemaakt om in te schatten hoeveel ik moet sparen om comfortabel met pensioen te gaan.
- Ik lees regelmatig artikelen, boeken, brochures of surf op internet om meer te weten te komen over pensioenplanning.
- Ik heb mezelf geïnformeerd over de hoogte van mijn toekomstige pensioenuitkeringen.
- Ik heb mezelf geïnformeerd over financiële voorbereiding op mijn pensioen.

(Pensioensparen)

- Ik heb regelmatig bijgedragen aan een vrijwillige pensioenspaarregeling.
- In vergelijking met mijn leeftijdsgenoten heb ik veel (bijna het dubbele) gespaard voor de jaren na mijn pensionering.
- Ik draag regelmatig een vast percentage van mijn inkomen bij aan mijn pensioenspaarrekening.
- Ik doe bewust moeite om te sparen voor mijn pensioen.
- Op basis van hoe ik van plan ben mijn leven te leiden na mijn pensionering, heb ik dienovereenkomstig gespaard.